

אלופי ישראל בשחמט לדורותיהם

מבט סביבתי מעבר ל-64 המשבצות

מאת: ד"ר שלמה קנדלשיין

המאמר מוקדש לזכר הנופלים במלחמת "חרבות ברזל", אזרחים ומשפחות, חיילים ואנשי כוחות הביטחון ז"ל, שנרצחו ונהרגו על לא עוול בכפם על ידי מרצחים, ובתפילה לחזרה בשלום של כל הלוחמים, השבויים, החטופים והנעדרים

מאז הקמת מדינת ישראל ב-1948 נערכו 36 אליפויות ישראל, כאשר האליפות הראשונה במדינה החדשה נערכה בשנת 1951 וזכה בה ד"ר מנחם אורן – מורה לפיסיקה בגימנסיה "הרצליה" בתל-אביב.

האליפות הראשונה הייתה בחסות ראש הממשלה דוד בן גוריון ז"ל, שאף ברך בטקס הסיום של האליפות: "אין המקריות שלטת בהאבקות המתגוששים בו, ורק ראיית הנולד, כוח ההמצאה וחריפות השכל, קובעים בו את התוצאה".

דוד בן-גוריון מברך בטקס הסיום של אליפות ישראל בשחמט 1951

לפני קום המדינה נערכו חמש אליפויות ארץ ישראל, שהתקיימו בתקופת "המנדט הבריטי" על ארץ ישראל, והחלו בשנת 1936 "בתל-אביב הקטנה", וכן בשנים 1937, 1938, 1940, 1945.

אליפויות הארץ עד שנת 1967, עמדו בשליטה ללא עוררין של ארבעת הגדולים בשחמט הישראלי-ד"ר **מנחם אורן**, **יצחק אלוני**, **משה צ'רניאק** ו**יוסף פורת**.

הם נימנו על דור המייסדים והניחו את התשתית לבנין השחמט בארץ.

כל הארבעה ינקו את יסודות השחמט בארץ הולדתם, השתלבו שם היטב בצמרת השחמט, והשתתפו גם באליפויות מדינותיהם. אורן הספיק גם לייצג את פולין באולימפיאדת האג 1928, ופורת את גרמניה באותה אולימפיאדה.

אורן, אלוני וצ'רניאק היו חניכי "האסכולה הפולנית" בשחמט. מדינה שנחשבה כמעצמת שחמט עד למלחמת העולם השנייה. ייחודיותה של אסכולה זו הייתה: "דמיון תחבולני יוצר, משולב בהבנה פוזיציונית מעמיקה ושליטה בסיומי המשחק. אך עם זאת ידע תאורטי מועט בתחום הפתיחות" (צ'רניאק).

פורת שהיה חניך "האסכולה הגרמנית" בשחמט, אופיין בסגנון מתון מהשלושה, שהתבסס על יכולת פוזיציונית מעולה.

מאפיין נוסף של ארבעת הגדולים הוא עובדת היותם לימודי סבל והצלחה גם יחד. חיים בתקופת הרת אסון לאנושות ובפרט לעם היהודי על רקע השואה, בצירוף מלחמת קיום אישית, יצרה גרעין קשה ואיכותי, שגילה כושר עמידה, כושר התמדה ונכונות להקרבה.

הם הצטיינו ברוח לחימה ללא פשרות, קור רוח במצבים קשים, גאווה לאומית וכל אלו בשילוב ניסיון עצום. למרכיבי הניסיון היה משקל מכריע כנגד הנחיתות בידע התיאורטי. חבורה זו הייתה מזן בעל חוסן מיוחד שאפיין בונים רבים בתחומי חיים מגוונים בחברה הישראלית של אותם ימים.

שנת 1967 עמדה בצל מלחמת "ששת הימים" והביאה ל"מהפך" בתולדות אליפויות ישראל. לראשונה מאז החלו האליפויות, עברה ההגמוניה לנציגי "דור הצברים"- אלוף חדש – **שמעון כגן** – קצין בחיל האוויר ומהנדס בנין במקצועו.

יוסף פורת מנציגו הבולטים של דור המייסדים תאר את ההתרחשות ההיסטורית:

"אם תהיה שנת 1967 חרותה בזכרוננו כשנה אשר חוללה מהפך בתולדות העם, הרי ניתן לכנותה גם **כשנת תמורת בחיי השחמט**. החל מהאליפות ה-11 בשנת 1961, עקב הקהל הישראלי אחר האליפויות בצפייה גוברת והולכת: האם יכבוש אחד הצעירים סוף סוף את התארים. רק עתה, באיחור של שש שנים התגשמה הציפייה, וזאת בצורת מפנה דרמטי. לא רק שהתואר נכבש בידי שמעון כגן בן ה-25, אלא גם שני סגניו הם נציגי הדור הצעיר (מלכיאל פרץ-שני, ויעקב ברנשטיין-שלישי). דור הוותיקים נדחק למקומות החל מהרביעי בלבד (אלוני-רביעי, צ'רניאק-חמישי, פורת-תשיעי)".

שמעון כגן ולאחריו **עוזי גלר** (גבעת חיים מאוחד, הקיבוצניק היחיד שזכה באליפות הארץ) היו יורשי המשמרת הוותיקה והחזיקו בתואר עד 1974. שני אלופי הארץ אלו

אופיינו בכך, כי השחמט היה לדידם תחביב ולא דרך חיים. בין השאר כעיסוק רכשו גם מקצוע.

שנת 1973 ועמה מלחמת "יום הכיפורים", חוללה רעידת אדמה בכל תחומי החיים בארץ. התפתחות מדינית מסויימת הביאה לתמורה משמעותית גם בשחמט הישראלי. שערי מסך הברזל נפתחו מעט לפני יהודים מברית המועצות, שביקשו לעלות לארץ, ונתקלנו בעלייה של שנות ה-70 בשחמטאים מעולים "מעולם אחר".

שני רבי אמנים **ולדימיר ליברזון ורומן ג'ינג'חשווילי** זכו באליפויות ישראל 1974 ו-1978, וכן התברג ביניהם לראשונה צעיר מוכשר מאד-נתן בירנבוים שזכה באליפות הארץ 1976, ולאחריו זכה עוד פעמיים באליפויות הארץ (1980, 1986).

ליברזון וג'ינג'חשווילי הביאו סגנון חדש של "מקצוענים" אמיתיים, שרכשו את יסודות המשחק במעצמת העל בשחמט, והצטיינו בה. כל זאת בעידן השחמט המודרני עתיר התיאוריה, על רקע התנופה הגדולה בשחמט העולמי, שהחלה בתחילת שנות ה-70 (זכייתו של "בובי" פישר בכתר העולמי מול בוריס ספאסקי בדו-קרב הבלתי נשכח בריקיאוויק 1972). מסיבות שונות תקופת האליפויות של מקצוענים אלו הייתה אפיזודה חולפת. אלופי הארץ של שנות ה-80 היו צעירים נוספים מוכשרים – **נתן בירנבוים, יהודה גרינפלד, אלון גרינפלד וגדי ריכליס**.

באליפויות שנות ה-90 בולטים שוב שלושה רבי אמנים מעולים מקצוענים, שעלו בעלייה הגדולה מברית המועצות, שהתפרקה בשנת 1989 – **איליה סמירין, ליאוניד יודאסין, ולב פסאחיס** אשר זכו באליפויות הארץ.

יודאסין זכה בין השאר באליפות ברית המועצות (1990), ועלה גם לתחרות המועמדים לאליפות העולם (1993).

פסאחיס חילק מקום ראשון פעמיים באליפות ברית המועצות (1980 עם בילאבסקי, ו-1981 עם קספרוב).

בסוף שנות ה-90 זכה באליפות הארץ (1998) צעיר נוסף – **ערן ליס**.

אלופי שנות האלפיים ומעלה אופיינו בעולים צעירים, אשר חלקם עלו בגילאי בית ספר יסודי ותיכון (אברוך, גרשון, ארנבורג, רודשטיין), עם זכייה בתואר של שני וותיקים בפעם השניה של כל אחד מהם (אלון גרינפלד וויקטור מיכאלבסקי).

אליפויות ישראל יצרו חתכים סוציולוגיים אפשריים של 6 קבוצות:

1951-1967 : עידן המייסדים (יוצאי פולין וגרמניה)

1967-1973 : עידן הצעירים א' (הצברים, ילידי הארץ)

1974-1978 : עידן המקצוענים א' (עולים, יוצאי ברית המועצות)

1980-1990 : עידן הצעירים ב' (הצברים, או עולים, שעלו ארצה בגיל בית ספר יסודי)

1992-1998 : עידן המקצוענים ב' (עולים יוצאי ברית המועצות, וצעיר אחד צבר)

2000-2022 : עידן שנות האלפיים, שילוב של מקצוענים וצעירים.

חתכים אלו אינם הרמטיים לגבי אפיון מקצועם של האלופים בשחמט-מקצוענים, סמי מקצוענים או חובבים, שיש להם מקצוע אחר.

כמו כן גם בעידנים המתוארים נכללים במקרים מסויימים, גם אלופים מקבוצות סוציולגיות וגיל שונות.

עם זאת אנו מבחינים במספר מאפיינים בחתכים אלו :

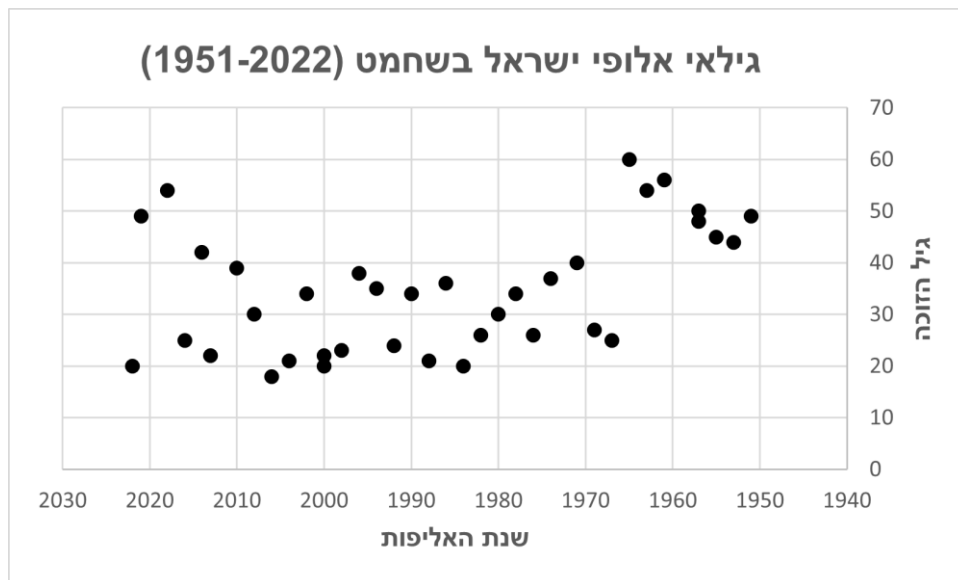
1. גילם של אלופי ישראל מיום הקמת המדינה

הטבלה הבאה מציינת את גילם של האלופים בשנה שבה זכו בתואר.

שנת האליפות	הגיל בו זכה	האלוף
1951	49	אורן מנחם ז"ל
1953	44	פורת יוסף ז"ל
1955	45	צ'רניאק משה ז"ל
1957	48	פורת יוסף ז"ל
1957	50	פורת יוסף ז"ל
1961	56	אלוני יצחק ז"ל
1963	54	פורת יוסף ז"ל
1965	60	אלוני יצחק ז"ל
1967	25	כגן שמעון
1969	27	כגן שמעון
1971	40	גלר עוזי
1974	37	ליברזון ולדימיר ז"ל
1976	26	בירנבוים נתן
1978	34	גינג'יחשווילי רומן
1980	30	בירנבוים נתן
1982	26	גרינפלד יהודה
1984	20	גרינפלד אלון
1986	36	בירנבוים נתן
1988	21	ריכליס גד
1990	34	גרינפלד יהודה
1992	24	סמירין איליה
1994	35	יודאסין לאוניד
1996	38	פסאחיס לב
1998	23	ליס ערן
2000	20, 22	אברוך בוריס וגרשון

שנה	גיל	אליק
2002	34	סמירין איליה
2004	21	ארנבורג סרגיי
2006	18	רודשטיין מקסים
2008	30	בוריס אברוך
2010	39	גולוד ויטלי
2013	22	נבאתי תמיר
2014	42	מיכאלבסקי ויקטור
2016	25	נבאתי תמיר
2018	54	גרינפלד אלון
2021	49	מיכאלבסקי ויקטור
2022	20	גורשטיין עידו

הקשר שבין גילאי אלופי ישראל בשחמט לבין השנה שבה הם זכו, בצורה גרפית:

- הגיל הממוצע של אלופי השחמט לדורותיהם הוא **34.54**, כאשר האלוף המבוגר ביותר היה **יצחק אלוני בגיל 60 (1965)**, והאלוף הצעיר ביותר היה **מקסים רודשטיין בגיל 18 (2006)**.
- הגיל הממוצע של אלופי השחמט בדור המייסדים של שנותיה הראשונות של המדינה (1951-1965) היה **50.75**, והוא גבוה יותר בצורה משמעותית מגילם הממוצע של אלופי הארץ בשנים שלאחר מכן (1967-2022) שהיה **30.07**.
- בשנים 1967-2022 ניתן לחלק את אלופי הארץ לשתי קבוצות גיל עיקריות - צעירים סביב 20 ומבוגרים יותר מגיל 35 ומעלה.
בשחמט המודרני סיכויי ההצלחה של שחקן צעיר עדיפים, ויש משמעות לגילו הצעיר של השחקן. גארי קספרוב היה אלוף העולם הצעיר ביותר, שזכה בתואר בהיותו בן 22 (1985). אנטולי קרפוב זכה בתואר העולמי בגיל 24 (1975) ומגנוס קרלסן זכה בגיל 23 (2013).

גם באליפות הארץ האחרונה (2022) שלושת המקומות הראשונים נכבשו בידי צעירים - האלוף עידו גורנשטיין (20), שני -אורי כוכבי (18) ושלישי אביטל בורחובסקי (25). בתקופת עידן המייסדים של השחמט הישראלי התמקדה התאוריה על מספר מוגבל של מסעים בפתחה, ואילו כיום היא כה מקיפה, לא רק בפתחה, אלא הפכה למדעית לכל אורך המשחק. **רב אמן הארטסטון (Hartston): "השחמט כיום הוא משחק קשה ומבוסס פחות על הכישרון הטבעי, משום שהוא נהפך יותר טכני ופחות יצירתי...שחקני צמרת מתקשים יותר ויותר לנצח שחקנים נחותים מהם".**

2. יתרון הניסיון בשחמט

הנשק הסודי של דור המייסדים היה – יתרון הניסיון. הניסיון אמנם מסייע למבוגר להתמודד בתחומים שונים, שבהם הניסיון מהווה גורם חשוב, אבל ככל שהשחמט דוהר בקצב מדעי מואץ יש לפער הגילאי משמעות רבה.

הפסיכולוג האמריקאי ג'ון הורן (Horn) סבור כי: **"עם הזמן משתפרים היבטים של היכולת האינטלקטואלית. ככל שאדם בוגר יותר, האינטליגנציה שלו יותר מגובשת (ניסיון וידע), ויש לו מאגר זיכרון גדול יותר (התנסויות בעבר). יתרון הניסיון מפצה את הבוגר, ומאפשר לו להתמודד עם יתרונות הצעיר, במיוחד בשטחים שבהם מהווה הניסיון גורם חשוב".**

רב-אמן ניקולאי קרוגיוס (Krogius) שהיה גם פרופסור לפסיכולוגיה, חקר את הקשר בין הגיל וההישגיות, ובין מסקנותיו: **"מי שלמד את המשחק בגיל מוקדם יותר, סכויי גבוהים יותר להיות בשיא יכולתו תקופה ארוכה יותר". לדעתו של קרוגיוס הישגיו הטובים של שחקן הם בגיל 35, ונמשכים 10 שנים ("התקופה האופטימלית"). לאחר מכן קיימת ירידה תלולה עקב סיבות פסיכולוגיות".**

רב-אמן ויקטור קורצ'נוי (Korchnoi) מגדולי השחמטאים בכל הזמנים, אייקון טבע נדיר, אשר שיחק בהצלחה בתחרויות בינלאומיות גם בגיל 80 טוען כי: **"תוצאות בהישגים של פער דורות נובעים גם מגורמים של דרך חיים ולא רק ביולוגיים. ניסיון הוא מרכיב חשוב בהישגי שחקן שחמט".**

הפסיכולוג האמריקאי רוברט שטרנברג (Sternberg) טוען כי האינטליגנציה מורכבת משלושה חלקים: המגוונים המנטאליים, כוחו של הניסיון ואינטליגנציה מעשית.

דעתו על **"כוחו של הניסיון" (Effect of Experience): "אדם אינטלגנטי לא זו בלבד, שהוא פותר במהירות בעיות חדשות, הוא לומד לפתור כלאחר יד בעיות מוכרות, וזאת כדי שמוחו יוכל להתפנות לעיסוק אחר".**

3. שיטת תחרויות אליפויות הארץ

לשיטת המשחקים שהונהגה באליפויות הארץ הייתה משמעות רבה מעבר לתוצאות על הלוח. אליפויות הארץ עד שנת 1988 התנהלו בשיטת "ליגה", מרביתן עם 16 שחקנים, שהתחרו ב-15 סיבובים זה מול זה.

מאליפות הארץ 1990 ועד האליפות האחרונה ב-2022 חל שינוי משמעותי מאד בשיטת האליפויות, שעברו לשחק בשיטה "השוויצרית" (למעט אליפות הארץ בשנת 2000, שהייתה בשיטת "ליגה") עם 30-40 שחקנים, שהתחרו ב-9 סיבובים.

אליפות הארץ 1998 הייתה אומנם עם 32 שחקנים, אבל לראשונה והיחידה בשיטת "הגביע" (נוק-אאוט).

המעבר באליפויות הארץ משיטת "ליגה" לשיטה "שוויצרית" היה מהפך רציני מאד הן מבחינה מקצועית והן מבחינה ארגונית-כלכלית.

המוטיב המרכזי היה חסכון כלכלי משמעותי בהקטנת מספר הסיבובים (והימים) מ-15 ל-9 בלבד, שכן קיים עומס פיזי גדול על שחקנים (כולל מקצוענים) לשחק באופן רצוף 15 סיבובים בתחרות חזקה(עם יום חופשי אחד בדרך כלל), וחלקם גם לא מקצוענים, והיו גם צריכים לקחת חופשה על חשבונם ממקום עבודתם.

כמו"כ השיטה השוויצרית מאפשרת הזדמנות ליותר שחקנים לשחק בגמר אליפות הארץ. לעומת זאת, שיטת "ליגה" משקפת יותר חוזק ותוצאה סופית, כאשר כל השחקנים משחקים אחד מול השני. ישנם עוד, כמובן, נימוקים רבים "בעד ונגד" לגבי השיטה העדיפה בגמר אליפויות הארץ, והם עולים מידי פעם לסדר היום, ומהווים חומר למחשבה.

נציין רק כי הקידמה המואצת בכל תחומי החיים לא פסחה גם על תחרויות השחמט. מרבית תחרויות השחמט כיום בעולם וגם בארץ, עובדתית, הן עם יתרון מכריע לתחרויות "שוויצריות" (ראה מד הכושר הבינלאומי של הפיד"ה לתחרויות בקצב קלאסי).

4. השחמט כדרך חיים אצל אלופי ישראל

באליפויות ישראל יש משקל רב לתופעות הסוציולוגיות של משמעות השחמט, כדרך חיים בסדר עדיפויותיהם של אלופי הארץ. מרבית אלופי עידן המייסדים ועידן המקצוענים ראו בשחמט דרך חיים ולא אמצעי עזר יישומי לתחומים נוספים. מכאן שמקומו של השחמט קיבל עדיפות משמעותית בחייהם.

לעומתם מרבית אלופי עידן הצעירים אמנם התייחסו לשחמט ברצינות, אבל לא בסדר עדיפויות של דרך חיים. זאת גם ובעיקר מסיבות פרקטיות - כלכליות, שכן קשה להתפרנס בישראל רק כשחקן מקצועני. חלקם נשארו סביב השחמט כמאמנים או נסעו להתחרות בתחרויות בינלאומיות חזקות בחו"ל הנושאות פרסים גבוהים, וזה לא פשוט כלל, בגלל הזמנות מוגבלות לתחרויות חזקות בגין מד הכושר הבינלאומי. חלקם נהפכו ל"חצי מקצוענים" ורכשו מקצוע נוסף לפרנסתם כמו למשל: שמעון כגן (הנדסה), עוזי גלר, נתן בירנבוים וגדי ריכליס (מחשבים), ערן ליס(עריכת דין)בעוד שהשחמט היה עבורם "תחביב ראשי".

לגבי אלופי הארץ של שנות האלפיים ומעלה, את רובם ניתן לאפיין כעוסקים בשחמט מקצועני, המשלב השתתפות בתחרויות נושאות פרסים בארץ ובחו"ל עם כתיבה, הרצאות ואימון שחמט.

יחד עם זאת, גם אצלם קיימות תנודות לגבי ממדי העיסוק בשחמט ואופיו.

מעניין לשמוע את דעתם של אלוף הארץ הראשון ד"ר מנחם אורן, ושל אלוף הארץ הנוכחי עידו גורשטיין על השחמט כדרך חיים, **בהפרש של 71 שנה משתי האליפויות.**

אורן: " כהובי השח נראה לי מאד, אך לא כמקצוע...קשה מאד להתקדם בו, ולא פחות קשה להתקיים עליו...כדי לשמור על אליפות דרוש עמל רב, משחק מתמיד וכוח עבודה. ואני כבר קשיש למדי..."(אורן היה בן 49 כאשר זכה באליפות הארץ).

גורשטיין: "אשמח לראות בשנה שנתיים הקרובות לאן אני יכול להגיע. ברמה הבינלאומית יש לי עוד כברת דרך. המחשבה על העיסוק בעתיד מעסיקה אותי מאד, קשה לחשוב על כך איך לפתח קריירה מאפס. אני חושב כל הזמן לעבור לתחום ההיי-טק למשל, ויש עוד דברים שמעניינים אותי כמו ללמוד פסיכולוגיה" (גורשטיין היה בן 20 כאשר זכה באליפות הארץ).

ד"ר מנחם אורן, אלוף מדינת ישראל הראשון, 1951.

5. הסתגלות לקצב החדש של השחמט

ג'יימס קארי (Kari) מרצה לתקשורת באוניברסיטת אילינוי מסביר את הפער הגדול לטובת הצעירים: "ככל שמואץ שיעור התמורות בסביבה החיצונית כך מתעצם בהכרח כל המפריד בין הצעירים למבוגרים. קצב התמורות הוא עתה כה מהיר, שדי בשנים ספורות כדי לחולל שינויים עמוקים".

אלבין טופלר (Toffler) בספרו המפורסם "הלם העתיד" (Future Shock) הגדיר תופעה זו בשם: "אסטרטגיה של תודעת העתיד" והוא מדגיש: אותם אנשים בקרבנו העומדים בקצב התמורות ומסתגלים להם כהלכה, מחוננים מן הסתם בחוש עשיר ומפותח יותר לגבי העתיד, מאותם אנשים שהסתגלותם לקויה. חיזוי העתיד הוא לגביהם הרגל וטבע. שחקן השחמט המנחש את מהלכיו של יריבו מסתגל מן הסתם טוב יותר".

הדמויות הצעירות והחדשות בצמרת העולמית של השחמט בכלל, ובאליפות ישראל האחרונה בפרט (שלושה צעירים בשנות ה-20 לחייהם השתלבו בשלושת המקומות הראשונים), מייצגות נאמנה את השינויים.

יחד עם זאת, גם בעידן החדש יש מקום ל"מקצוענים וותיקים" הממשיכים להצטיין, למרות שעברו את גיל 50-וישוואנתן אנאנד, וסילי איבנצ'וק, מייקל אדמס ואלכסיי שירוב. מן הראוי לציין כי ברשימת 100 הראשונים של הפיד"ה, אין שום שחקן שעבר את גיל 54, וארבעת שחקנים אלו הם המבוגרים ביותר ברשימה.

סיכום

תהליך ההתפתחויות הסוציולוגיות של אליפויות ישראל בשחמט, הן דגם מסוים להתפתחויות בשטחי חיים שונים. ההצלחה והכישלון בתחומים שונים מושפעים, בין השאר, על ידי האישיות, הסביבה והמשימה. הצורך האנושי בהישגים נובע מאפיונים שונים אצל בני אדם כגון: להגיע להישג לשמו, שיפור כלכלי, קידום בסטטוס ארגוני או מקצועי ועוד.

אליפויות השחמט מבטאות היטב את הדחף להישג תחרותי (כמו זכיה בתואר האליפות, פרס כלכלי, עליה במד הכושר ועוד) לבין אותם כישורים ותכונות הנדרשים להצלחה (כמו עמידה בתנאי לחץ, יכולת קבלת החלטות, אחריות וכו') לתחומי עיסוק נוספים של השחמטאי (לימודים ועבודה).

ההצלחה העתידית של אלופי שחמט תהיה תלויה ביכולת הסתגלותם לתמורות העומדות בפתח. בעידן החדש והמואץ יש מקום לאופטימיות לגבי הצלחתם של אלופי שחמט בצמרת.

מקורות

- אלטשולר מאור, עידו גורשטיין בן 20 אלוף ישראל בשחמט, Forbes Israel, 27.2.2023
- טופלר אלבין, הלם העתיד, עם עובד תל-אביב 1972
- פורת יוסף, "שנת תמורה בחיי השחמט", ירחון שחמט 1/1968
- קנדלשיין שלמה, אליפויות ישראל בשחמט-מספר היבטים סוציולוגיים עם מבט לעתיד, החינוך הגופני והספורט, מכון וינגייט, גליון מס' 2 חשון-כסלו תשמ"ט
- קנדלשיין שלמה, אורן בצמרת (מנחם אורן) רשפים, תל אביב 1989
- קנדלשיין שלמה, הלוחם (יצחק אלוני), רשפים, תל-אביב 1987
- קנדלשיין שלמה, הקשר בין הישגיות לכישורים של שחקן שחמט-כמדד להצלחתו גם בתחומים נוספים, הרצאה "בליל המדענים האירופאיים" אוניברסיטת בר-אילן, 22.9.2016.
- Hartston, W.R.and Wason, P.C. **The Psychology of Chess**, Batsford , London 1983
- Korchnoi Viktor, **Chess is my Life**, Batsford 1978
- Krogius,N. **Psychology in Chess**, RHM Press New-York, 1976
- Sternberg, R.**Beyond IQ**, Cambridge University Press, 1985